

РЕЦЕНЗИЯ

на проф. дфн Мирослав Дачев

**върху дисертацията на доц. д-р Ирена Кръстева-Градева „Изпитанието на
преводимостта (Съвременни парадигми на превода)”
за присъждане на научната степен „доктор на науките“
по професионално направление 2.1. Филология
(Теория и практика на превода)**

Бих искал още в самото начало да дам в едно изречение обобщената си представа за труда на Ирена Кръстева. Дисертационният труд, съставен от въведение, пет части, заключение, библиография, именен и тематичен показалец с общ обем 333 стандартни страници (по същия начин коректно бих могъл да измеря и богатата библиография, както и добре поднесеня автореферат), представлява убедителен и много продуктивен опит в областта на теорията на превода; решава реален и важен проблем, а като сила на внушението, качество на свършената работа, принос и по-нататъшна приложимост в теорията и практиките на превода – напълно оправдава изследователското усилие и отговаря на условията за присъждане на степента „доктор на науките”. Природата на предоставения за рецензиране труд предполага освен този критически език, който придържа труда изключително близо до академичните изисквания на процедурата, и един друг, по-свободен език, диалогизиращ със самия труд. Затова същото изречение може да прозвучи и по друг начин: текстът на Ирена Кръстева е интригуващ и задълбочен модерен прочит на изпитанията на преводимостта, който с финес преплита някои от най-продуктивните парадигми в човешкото усилие да се мислят културите и езиците през проблема за смисъла, който успява да изведе ясна стратегия на преводаческото усилие и който успява да съчетае всичко това в приятен за четене текст, въпреки неговата наситеност и сложност. От тук до края на рецензията си ще разкрия аргументите си за изказаните твърдения.

От богатия професионален път на Ирена Кръстева за целите на процедурата се изисква поглед най-вече върху периода след 2010 г., когато е избрана за доцент в катедра „Романистика” на СУ „Св. Кл. Охридски” (в същата тази катедра тя е гл. асистент от 2006, веднага след като защитава докторат по семиология в Университета Париж VII (2005) с тема за Паскал Киняр). През този период тя е изключително активна. Важни части от дисертацията са били теми на авторски доклади и публикации, а така също предмет на съставителства, научни и

езикови редакции, както и на специализации в чужбина. Публикациите по темата в периода 2010-2016 са повече от достатъчни: една монография („Преображенията на Хермес”, 2015 – която с изключение на главата за семиотиката и с едно структурно разместване отразява целостта на труда) и 14 статии и студии (четири от тях на фр. език). Трудът в този му вид изцяло отразява нейните усилия в областта на теорията и практиката на превода след избора ѝ за доцент, като същевременно има добра методологическа и критическа приемственост с предходните ѝ занимания.

Критическия си прочит на труда на Кръстева ще започна със словесна игра на Умберто Еко, която струва ми се препраща към сърцевината на труда на Кръстева:

Случва се някой от моите преводачи да ми зададе следния въпрос: „Много се колебая как да превода този момент, защото е двусмислен. Може да се разчете по два различни начина. Какво е било *Вашето намерение?*” Според случая имам три възможни отговора: 1/ Наистина. Не съм се изразил добре. Моля, отстранете всякаква неяснота... 2/ Съзнателно исках да бъда двусмислен. Ако прочетете внимателно, ще видите, че това двусмислие има отношение към начина, по който се чете текстът. Моля, направете каквото е възможно, за да съхраните двусмислието в своя превод. 3/ Не си бях давал сметка, че тук има двусмислие и ако трябва да съм честен, не съм имал намерение да го постигна. Но *като читател* намирам това двусмислие за много интригуващо и полезно за разгръщането на текста. Моля, направете каквото е възможно, за да запазите този ефект в своя превод. [...] Ако бях умрял преди години обаче моят преводач би могъл по независим път да стигне до заключения, които да съвпадат с моите възможни отговори...

Тази словесна игра на Еко всъщност представя едно истинско *изпитание на преводимостта* (израз, избран от Кръстева за водещо заглавие на труда); тук са автор, текст, читател, преводач – всеки със своите интенции, изправени пред фигуративността на езика, винаги в конкретен контекст и най-вече – преводачът, изправен пред взимането на решение – все теми от труда на Кръстева. На тази първа част от заглавието ще се върна по-късно; тя прониква и поддържа невидимия слой на духа на изследването. Втората част от заглавието – *съвременни парадигми на превода* – която обяснява подстъпа на автора към темата, определя видимата структура на изследването: пет глави, посветени съответно на отношенията на превода с поетиката, семиотиката, естетиката, херменевтиката и етиката. Авторът посяга към тях по две взаимнообвързани причини, които определя като детериториализация на пространството на превода и навлизането му в нови интердисциплинарни пространства. Ще започна от тази втора част на заглавието.

Терминът „*детериториализация*” работи от мига, в който Делюз и Гатари го прилагат към творчеството на Кафка. Че е жив и potentен, доказва романът на Уелбек „Карта и

територия”. В труда на Кръстева същият термин рамкира уводните и заключителните думи („пространството, в което се движат преводачите, е пространство на „детериториализация” /с. 22/; „в края на XX век теорията на превода напуска границите на строго лингвистичното измерение и се „детериториализира” /с. 297/). Това изместване-прекрояване, този нов тип интердисциплинарно съжителство, в който Кръстева чете превода и което в терминологията на Делюз и Гатари би изглеждало като букет от *ретериториализации*, ме кара да мисля, че дисертационният труд е уловил една важна тенденция в съвременната хуманитаристика. Това е приносно. То осмисля избора отделните глави да следват типове интердисциплинарни отношения – както казва Уелбек, „картата е по-интересна от територията и разкрива удивителна плетеница от *гледни точки*”. Гледните точки са необходими на Кръстева, за да може да положи преводаческото усилие в различни контексти на времето и културите, за да го обоснове епистемологически. Но тя не ги разглежда като външни на превода парадигми, а като функциониращи в самата сърцевина на преводаческото усилие *начини да се мисли за теорията и практиката на превода*. Едва ли е случайно, че първите страници на труда (с. 7-18) са с респект към диахронията и представят периоди (философски, теологически, културно-политически, критико-филологически), а след това до края трудът е прицелен синхронно в съвременното разнообразие от парадигми, които чете критически и сред които избира („Сред новите интердисциплинарни територии на теорията на превода особено се откроява продуктивното поле на преводаческата херменевтика”; с. 297).

Веднага прави впечатление, че преводът – като теория и практика, и избраните парадигми – поетика, семиотика, естетика, херменевтика и етика, не са положени съредно (поетика и превод), а в приложни отношения (поетика на превода). Кръстева влиза без много предисловия в света на избраните парадигми, ориентира се бързо в историческите процеси и емблематичните имена и текстове и предлага да мислим проблема за превода през избраната от нея оптика. За отправна точка избира *поетиката на превода* (първа част на труда), представя я като обща теория на езика и литературата, предлага модел за мислене на превода като процес, конкретни правила за осъществяване и критерии за оценяване, като не пропуска надхвърлената връзка между знака и смисъла. Това е и връзката с втората част, *семиотиката на превода*. Тук си противостоят знаковото богатство и ограничаването на значенията. Важно е да се отбележи, че моделът на знака – както в тази глава, така и в целия дисертационен труд – е очевидно диадичен (означаващо/означено). Така си обяснявам защо нейните търсения се насочват отвъд това ограничаване и отвеждат в полето на *естетическото възприемане на*

превода (третата част). Но успоредно с появата на рецептивната естетика тук отново се връща семиотиката, този път като семиотика на рецепцията – и двете се интересуват от акта на превеждане като акт на четене. Актът на четене обаче е същностна част на интерпретацията и изконна територия на екзегетиката и херменевтиката. Така съвсем логично се озоваваме в четвъртата част, посветена на *херменевтиката на превода*. Същевременно започваме да усещаме невидимо преплитане на нишки между отделните парадигми; всички те (и дори непопадналите официално тук психоанализа, структурализъм, постструктурализъм и пр.), са свързани ризоматично и лесно преодоляват лиминалните пространства между тях, а семиотиката и интерпретацията неусетно се промъкват в различни участъци на очертаната от Ирена Кръстева карта на превода. Преводът, според Кръстева, представлява екзистенциален и диалогичен опит, основан върху разбирането на другия чрез неговия дискурс. Своеобразният кръг, в който разбирането е условие за превода, а той на свой ред го подпомага, се превръща в двигател на херменевтичната рефлексия върху превода. На всички тези методологически ракурси може да се даде етическа перспектива и точно това представлява последната част от изследването, *етиката на превода*. Етическият подход дава възможност за отчитане и осмисляне на възникващите в процеса на превеждане затруднения, пише Ирена Кръстева, т.е. за преминаване от двусмислеността на практиката към парадокса на размишлението; тук са позиционирани задачата, дългът и етосът на преводача. Така трудът на Кръстева постига своя вътрешна логическа перспектива на разгръщане, която аз усетих като бягство от недостатъчността на знаците към дълбините и безкрайността на интерпретацията. Релевантен превод на това мое усещане би било и едно друго бягство: от онзи знаков модел, в който доминира езика, към такива знакови модели, които прекрояват възможните езикови и извънезикови светове на културите.

Изпитанието на преводимостта е солидно подплатено в отделните глави на труда. Теоретичните разсъждения са подкрепени с внимателни и поне за мен достатъчно убедителни примери в приложността на всяка от избраните парадигми спрямо превода. В първа глава като имена изпъкват Стайнър, Паунд и Мешоник; във втора – Леви, Людсканов и Тороп; в трета – Яус, Еко и Ладмирал; в четвърта – Изер, Болак и Рикьор; в пета – Бенямин, Дерида и Берман. Това е избор на автора на дисертационния труд. Излишно е да се казва, че списъкът би могъл да изглежда и по друг начин (Пърс, Якобсон, Гадамер, например, са извикани няколко пъти в различни контексти), както и че някои от посочените имена се вменват в повече от една парадигма (Еко и Рикьор се чувстват комфортно в поне две от посочените

парадигми, а неслучайно Яус и Изер са изведени в диалог в различни места от текста). При избора вероятно е търсена най-подходящата пресечна точка с теорията и практиката на превода. По-важен според мен е контекстът, в който тези имена са извикани (някои от тях като Болак, Ладмирал, Тороп и Мешоник за първи път се предлагат задълбочено пред българска публика). Тук именно личи позицията на автора на дисертационния труд.

Най-впечатлен съм от начина, по който Бенямин и Дерида застават един до друг в „Етика на превода”. Играта на думи в заглавието на Бенямин е използвана ефектно: *задача* на преводача е и да се *откаже* от възстановяване на казаното в оригинала (с. 247) *Задача* на преводача е и да назове *безмълвното* (с. 264), а самият превод е *междуетичие*, положено след Вавилон в *междуместнието* на езиците, светогледите и културите (с. 265). До полисемията на Бенямин застава омофонията на Дерида – Вавилонските *кули* като Вавилонски *отклонения* (с. 267 и сл.). Рухването на кулата (езика; мечтата по изначален общ език) ражда превода – едновременно като основание (множество езици, липса на разбиране и комуникация) и като пречка (предпоставената от разнообразието на езиците непреводимост). Има ли изход? Кръстева не го търси в утопията „съвършен превод”, а в постижимото – *етичен превод*, който „уважава другия, зачита неговата чуждост, отчита множествеността на културите и многообразието на езиците” (с. 268). Силни страници, сред които авторът откроява „деконструкцията като техника на превеждане” (с. 273-279). От името на деконструктивизма са изречени изключително важни неща и това ме кара да се върна, както обещах, на първата част на заглавието на труда – *изпитанието на преводимостта*. „Непреводимостта – пробен камък за всеки преводач – повдига важни въпроси. Какви са основанията за отказ от превод? ... Отказът от превод може да бъде симптом на отхвърлянето на чуждото или на дължащото се на езиковата и културна дистанция неразбиране” пише Кръстева. Но има и друго – Дерида вижда в отказа на Бенямин да преведе Маларме в „Задачата на преводача” как Маларме се откроява, блести със собствената си светлина, със собственото си име (с. 276 и сл.). Прекрасен пример както за *следа* в теорията на деконструкцията, така и за *различие* („другостта възпрепятства езика, *различието*, напротив, търси превода”, пише и Кръстева, вж.: с. 299). Казаното от Кръстева за деконструкцията дава един от възможните ключове към разбирането на собствения ѝ текст: „В един смисъл всичко е преводимо, но в друг смисъл всичко е непреводимо – преводът е другото име на невъзможното”. Деконструкцията е не просто техника на превеждане, а „потенциален ресурс за превода, който трябва да впише в собствения си език и култура онова, което оригиналът изразява на чуждия език в чуждата

култура” (с.278). Деконструкцията, завършва Кръстева, отправя предизвикателство към традиционните методи за превеждане, като разширява възможностите за превод, включително и на непреводимото. Така, според мен, Кръстева поставя собственото си заглавие в скрита зависимост от метода на деконструкцията, или очаква потенциалната деконструктивитска мощ да разкрие скрития му смисъл. *Изпитанието* вече не може да се чете само в единствено число, а *преводимостта* носи в утробата си истинското изпитание – *непреводимото*. С превода, другото име на невъзможното, трябва да се случват решения и едно от тях е кога един текст (дума, име, израз) да блести със собствената си светлина, кога да се озари в светлината на другата култура и най-вече как. Ако в един смисъл всичко е преводимо, а в друг – непреводимо, изпитанията са пред преводача, който трябва да се справя с тях (като: търси решение в езиковия ред; изработи концепция за преводния процес; измести ударението от това, което текстът значи, към това, което текстът прави; избяга към или от буквата на текста и т.н., и т.н.). Независимо от избора, със своя превод/интерпретация преводачът разкрива нов модус на битието, дава на читателя нова възможност за самопознание, инициира ново себеразбиране. В културата и езика на (за) които се превежда, преводният текст трябва да съхрани универсалната способност да открива света и да дава едно ново „себе си”. Това е за мен едно от силните послания на труда на Ирена Кръстева.

Ако перифразирам покойния Атанас Натев, теорията и практиката на превода са част от межкултурния проблем „усвояване и еманципация”. Негови лица са тройният подход към превода на Паунд (присвояване, дистанциране и преобразуване на собствения език; вж.: с. 54 и сл.), очуждаващият/одомашняващият превод (с. 42 и сл.), изворовисти vs целевисти (с. 182-187). Написаното от Кръстева е важно както за теорията и практиката на превода, така и за полето на хуманитаристиката, особено за литературата и културата и това също виждам като **принос**. Не само трудът е построен интердисциплинарно, но и отзвукът му очаквам да е такъв, защото проблемите на превода са неразривна част от семиосферата на езика и културата. Изключително четивен, текстът сякаш скрива зад завидната лекота на изказа огромния обем труд и енергията, необходима да се съчетае всичко свършено по темата в логично издържана структура. Монтажният принцип редува силни портрети (Паунд, Бенямин, Ладмирал, Тороп), които превръща в своеобразни тематични полета на превода, с ефектни стилови и смислови моментни снимки на преводни късове (размишленията за „Война и мир” на Толстой, за „Криза на стиха” на Маларме, за „Задачата на преводача” на Бенямин”, за „Вавилонски кули” на Дерида), които превръща в кръстопътни точки на

превода. Приложеният подход, който се уповава на херменевтиката и феноменологията и който ситуира превода в различни интердисциплинарни полета, позволява както да се мисли преводния процес като „кръг на превода”, така и да се очертае собствена типология на превода.

Избраният от Кръстева начин на мислене за превода е продуктивен. За нея изпитанията на преводимостта са едновременно препятствие пред самия превод и изпитване на неговата валидност. В опита си да обхване многостранно този феномен тя засяга редица дихотомии (сред тях „смисъл vs буква, тждественост vs различие, преводимост vs непреводимост”), които превръщат интерпретацията и критиката на превода в две допълващи теоретичната рефлексия оси, но обясняват и защо структурата на работата по глави наподобява на концентричните кръгове – от поетиката през семиотиката към херменевтиката, т.е. от най-тесните кръгове на значението към все по-разширяващите се кръгове на смисъла.

Онова, което лично за мен би внесло още малко методологическа яснота, е едно по-ясно разграничаване в самото използване на термина семиотика (респективно – знак, код). Това би придало на отношенията с интерпретацията (херменевтиката) нова форма на диалог. За Кръстева „Херменевтичният подход се противопоставя [...] на семиотичния подход, защото кодирането е заплаха за своеобразието на творбата. Ако иска да оживотвори творбата, преводът не трябва да програмира, да транскодирва, да обяснява, а да усеща, да разбира, да интерпретира” (с. 297-298). Ако знакът се сведе до диадичен модел, критиката на Кръстева към семиотиката е основателен. Ако обаче семиотиката се използва не само като наука за знаците, а и като *начин на мислене*, а знакът се изведе до *триадичен модел*, тогава отношението между семиотика и интерпретация минава в друго измерение, близко до очертаното от Робърт Скоулз в едноименната му книга (Семиотика и интерпретация, 1982). Преводачът ще бъде в ситуация, в която няма свободата да *прави* значения, но има свободата да ги *открива* и без да товари текста с произволни значения, може да му припише всички онези значения, които успее да свърже с него, т.е. да ситуира този текст сред действителни и възможни текстове (светове), с които може да бъде свързан. Мислена по такъв начин, семиотиката не е заплаха за четенето на творбата. Тя може да види преводния текст като палимпсест, защото е начин на мислене за творбата, който допуска, че творбата живее във видими и невидими връзки с други творби (светове), които гласно или негласно сочи; които връзки извикват нови значения, а това ражда нов смисъл, и така до безкрай. Целият този процес, в който всяко нещо в преводния текст (и той самият като цяло) винаги *stat pro aliquo*,

е неизбежно акт на интерпретация – знакът е немислим без интерпретант, не би имало и семиозис. Има две различни разбираня за семиотика, които задълбочават схизмата помежду си, когато се превърнат в методология за четене (не случайно Барт вижда семиотиката като част от лингвистиката, а Пърс вижда всичко като семиотика). Преводът е необозрим свят и предполага триадични знакови модели, които обхващат както езиковата, така и извънезиковата действителност. Тук помощта неочаквано идва от лагера на херменевтиката. В „Теория на интерпретацията” Рикъор очертава няколко ракурса, които Кръстева споделя: диалектиката на събитие и смисъл, движението на читателския акт от догадка към обосноваване и от обяснение към разбиране. Рикъор разграничава *семиотика* и *семантика* и открива недостиг в диадичния модел на Сосюр, който „остава в лоното на езиковата действителност – конституира свой собствен свят, превръща се в самодостатъчна система от вътрешни отношения и не е форма на живот”. В тази екстремна точка за Рикъор езикът като дискурс изчезва. А това е проблем за всичко, което е възможно посредством дискурса – проблем и за превода. Ирена Кръстева с право иска то да бъде преодоляно и логично поглежда към херменевтиката. И успява. Тук просто добавям, че то може да се преодолее по още един начин – чрез *друго разбиране за семиотика*, което не създава неудобства за интерпретацията и за превода. Всички тези размисли ни най-малко не снижават стойността на труда, просто хвърлят още един възможен мост, по който може да се мине.

В заключение ще повторя, че Ирена Кръстева по един изключително подходящ начин защитава шифъра, в който се помества дисертационния ѝ труд, а именно – „Теория и практика на превода”. Силният и приносен дисертационен труд, добре поднесеният автореферат, коректно очертаните приноси, цялостната ѝ дейност след 2010 г. ми позволяват да гласувам убедено с „ДА”. Познавам голяма част от нейните стойностни преводи и мога да заявя, че след прочита на дисертационния труд разбирам в много по-голяма степен *изпитанията*, които я съпътстват като преводач. И някакъв вътрешен глас ми казва, че едно от преводаческите копнения е срещата с тези *изпитания*; че думите на Паразий *Sic tene* всъщност са и **миг на превода**.

13.02.2016